

НУРИДДИН СОБУНИЙ БУХОРИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8025452>

Абдурахимов Юсуф Анасович

*Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтининг
“Ҳадис ва ислом тарихи фанлари” кафедраси ўқитувчиси.*

Аннотация.

Мақолада Нуриддин Собуний Бухорийнинг ҳаёти, илмий мероси ва олимлар билан олиб борган илмий мунозаралари ўрганилди.

Калит сўзлар.

Собуний, Фахриддин Розий, Бухоро, Макка, Хуросон, Ироқ, Абул Муин Насафий, Шайх Рашидиддин, Абул Баракот Насафий, Ҳожи Халифа.

Нуриддин Собунийнинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Абу Бакр Собуний Бухорий бўлиб, мотуридийлик мактабининг кўзга кўринган вакиллари билан ҳисобланади. Калом илмига доир китобларда Нуриддин Собуний, “ал-Бидоя” китобининг муаллифи, “ал-Кифоя” китобининг муаллифи каби номлар билан зикр қилиниб ўтади[1:42, 2:1500, 2040]. Фахриддин Розийнинг таъбири билан айтганда Бухоро шаҳрида “Нур Собуний” номи билан танилган[3:14]. Китобларда ҳаёти ҳақида маълумотлар келган манбаларда у зотнинг исми, вафот этган йили, “Китобул ҳидоя”, “Китобул бидоя фи усул ад-дин” деган китобларни ёзгани ҳақидаги маълумотдан бошқа айтишлик маълумотни топа олмаймиз[1:42, 2:1500, 2040].

Нуриддин Собунийнинг илм ўрганиш учун қайси шаҳарларга боргани ва кимлардан таълим олгани ҳақида маълумотлар йўқ. Лекин Фахриддин Розий билан олиб борган мунозараларидан шу нарса маълум бўладики, Нуриддин Собуний умрининг охирида ҳаж зиёрати учун Макка шаҳрига сафар қилган, Хуросон ва Ироқ шаҳарларида илмий мажлисларда иштирок этган[3:14]. Шунингдек, Фахриддин Розий билан мунозара қилганидан сўнг Абул Муин Насафийнинг “Табсиратул адилла” китобидан калом илмини ўргангани ва ундаги маълумотларга эътиқод қилишини айтиб ўтган[3:23]. Унинг 580/1184 йилда вафот этгани[1:42, 2:1500, 2040] ва умрининг кексалик вақтида ҳаж зиёратига бориб келганини инобатга олиб, хижрий олтинчи асрнинг бошларида таваллуд топган дейишимиз мумкин.

Нуриддин Собунийнинг илм савияси ҳақида у ёзган китоблар ва аҳли илмлар билан олиб борган мунозаралари орқали маълумотга эга бўлишимиз мумкин. У кишининг мунозараларидан фақат иккитаси бизгача етиб келган. Уларнинг бири ашъарий мактабининг кўзга кўринган калом илми олими Фахриддин Розий билан бўлган мунозарадир. Бу мунозара ҳақида фақат Фахриддин Розий ёзиб қолдирган маълумотлар бор холос. Бошқа манбаларда бу мунозара ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Фахриддин Розийнинг ёзишича улар учта масалада мунозара олиб борганлар. Биринчиси – Аллоҳ таолони кўриш ва мавжудлик далили масаласи, иккинчиси – таквин ва мукавван масаласи, учинчиси – боқийлик Боқий зотнинг зоида сифатими ёки йўқ деган масала[3:14-24]. Мунозара якунига кўра Фахриддин Розий ғолиб чиққан ва Нуриддин Собуний халқ орасида машҳур бўлгани боис мағлуб бўлганини оммага ошқор қилмаслигини илтимос қилган. Қўлимизда Фахриддин Розийнинг китобидан бошқа манба бўлмагани учун бу мунозарага холисона баҳо бера олмаймиз. Чунки бу китобда нечта мунозара келтирилган бўлса, барчасида Фахриддин Розий ғолиб чиқади. Бу ўринда “тарихни ғолиблар ёзади” деган гапнинг тўғри эканига амин бўламиз.

Нуриддин Собунийдан бизгача етиб келган иккинчи мунозара Шайх Рашидиддин ўртасида бўлиб ўтган. Уларнинг мунозаралари “маъдум кўринадимми ёки кўринмайдими” деган масала хусусида форс тилида бўлиб ўтган. Бу мунозарани Абул Баракот Насафий “ал-Умда фил эътиқод” китобида араб тилида зикр қилиб ўтган[4:230-235]. Мунозара якунига кўра Нуриддин Собуний ғолиб чиқади ва Шайх Рашидиддин унинг фикрига қўшилади.

Нуриддин Собуний ҳақида маълумот келган манбаларнинг барчасида бу кишининг учта асарни ёзгани айтиб ўтилган. Улар қуйидагилар:

1. Ал-Бидоя фи усул ад-дин. Бу китобнинг қўлёзма нусхаларида унинг номи ал-Бидоя, ал-Бидоя мин ал-кифоя фи усул ад-дин, ал-Бидоя мин ал-кифоя фил ҳидоя фи усул ад-дин, мухтасар ал-кифоя фил ҳидоя, мулаххас ал-кифоя фил ҳидоя, талхис ал-кифоя, бидоя мухтасар ал-ҳидоя каби номлар билан келган. Бундан маълум бўладики, бу асар “ал-Кифоя фил ҳидоя”нинг қисқартма шакли ҳисобланади. “Ал-Кифоя фил Ҳидоя” асарини тадқиқ қилган туркялик олим Муҳаммад Орушийнинг тадқиқотида кўра “ал-Бидоя фи усул ад-дин” асарининг қўлёзма нусхалари қуйидаги кутубхоналарда сақланади: Сулаймония кутубхонаси (ЛОЛАЛИ, 2271); Сулаймония кутубхонаси, Ошир Афанди, 181; Аҳмад III нинг Тўпқопи саройидаги музей кутубхонасида икки нусха, 1880, 1884; Боязид Валиюддин кутубхонасида учта

нусха, 2128, 2129, 2184; Шаҳид Али Пошо нусхаси, 1704; Асмаҳон Султон нусхаси, 242; Асъад Афанди нусхаси, 432; Қасидачизода нусхаси, 735; Ҳожи Салим Оға нусхаси, 654; Қохирадаги Дор ал-кутуб ал-Мисриядаги нусха, калом илми 308; Тубинген нусхаси, 1721; Мадриддаги Эскориал нусхаси, 1603[5:18].

Ушбу китобни дастлаб илмий таҳлил қилиб чиққан шахс Фатхуллох Халиф бўлиб, тадқиқот асносида асосан иккита нусхага таянган. Улар Тубинген ва Мадриддаги Эскориал нусхаларидир[6:3-4]. Бу китоб 1969 йил Искандарияда “Китоб ал-бидоя мин ал-кифоя фил-ҳидоя фи усул ад-дин” номи остида чоп этилган. Кейинчалик Бакр Тўпол Ўғли Истанбул кутубхоналаридаги мавжуд нусхалардан фойдаланиб, илмий таҳлил қилиб чиққан. Бу илмий иш икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми китобнинг арабча матнини ташкил қилади. Бу қисм Сурияда “ал-Бидоя фи усул ад-дин” номи остида Дамашқда 1979 йил чоп этилган. Иккинчи қисми эса, турк тилидаги муқаддима ва китоб матнининг тўлиқ туркча таржимасини ўз ичига олади. Кейинчалик иккала қисм ҳам бирга “Мотуридия ақоиди” номидаги дин ишлари президиуми тарафидан Анқарада 1979 йилда чоп этилган[5:19].

2. Ал-Кифоя фил ҳидоя. Ал-Бидоя фи усул ад-дин китобининг муқаддимасида Нуриддин Собуний ушбу китобни шу ном билан зикр қилиб ўтган[6:29]. Нуриддин Собунийнинг ҳаёти ҳақида маълумот келган китобларда бу китобнинг номи турлича исмлар билан аталган. Хусусан, Ҳожи Халифа “ал-Кифоя фил ҳидоя”, “ал-Кифоя фил калом” ва “ал-Ҳидоя фил калом” [2:1500, 2040], Абдулхай Лакнавий эса, “ал-Кифоя” номи билан келтирган[1:42]. Бу китобнинг номи аксар китобларда “ал-Кифоя”, муаллиф эса, “Соҳибул кифоя” деб келтирилган.

Бу китобни тадқиқ қилган туркча олим Муҳаммад Орушийнинг тадқиқотида кўра “ал-Кифоя фил ҳидоя” асарининг кўлҳазма нусхалари қуйидаги кутубхоналарда сақланади: Сулаймония кутубхонаси, ЛОЛАЛИ 2271; Сулаймония кутубхонаси, Ошир Афанди 2/181; Тўпкопи саройи музейининг кутубхонаси, Аҳмад III нинг кутубхонаси 1880; Сулаймония кутубхонаси, Асъад Афанди 2/432; Сулаймония кутубхонаси, Қорачалабийзода 1/347; Боязид кутубхонаси, Валиюуддин Афанди 2/2148; Қохирадаги Азҳар кутубхонаси, 20579 (2224) тавҳид; Сараевадаги Ғози Хусравбек кутубхонаси, КТ 3622.

3. Ал-Мунтақо мин исмат ал-анбиё. Нуриддин Собунийнинг ҳаёти ҳақида маълумот келган манбаларда бу китобни ёзгани ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Лекин Нуриддин Собунийнинг ўзи “ал-Кифоя фил ҳидоя”

асарининг нубувват масалаларида “ал-Мунтақо мин исмат ал-анбиё” китобига ишора қилиб ўтган[5:206]. Демак, “ал-Мунтақо мин исмат ал-анбиё” китоби “ал-Кифоя фил ҳидоя” асаридан олдин ёзилган. Ушбу китобнинг муқаддимасидан шу нарса маълум бўладики, “ал-Мунтақо” асари Нуриддин Собунийнинг китоби эмас. Уни “Кашф ал-ғавомиз ли аҳвол ал-анбиё” деган ном остида Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Яҳё Башоғирий (ҳиж. IV/мил. X асрда вафот этган) ёзган бўлиб, Нуриддин Собуний бу китобни мухтасар қилган[7:22]. “Кашф ал-ғавомиз ли аҳвол ал-анбиё” китобининг ёзилиш сабабига келсак, Абу Мансур Мотуридийнинг даврида бир киши китоб ёзиб, унга “Маъноси ал-анбиё” деб ном беради. Имом Мотуридий бу муаллиф ҳақида шундай дейди: “Муаллиф шу мақсадда китоб ёзган бўлса, кофир бўлади. Чунки ким китоб ёзишни мақсад қилса, шу мақсадига тегишли нарсаларнинг кўпини топади, оз қисмини топа олмаслиги мумкин. Ким мўмин кишидан унинг маъсиятларини қидирса, маъсият қидирувчи кофир бўлиб қолишидан кўрқилади. Пайғамбарнинг маъсиятини қидириш ва уни нашр қилмоқчи бўлган кишининг аҳоли қандай бўлар экан!” [7:16]. Абул Ҳусайн Башоғирий бу гапни Абул Ҳасан Рустафғанийдан эшитгач “Кашф ал-ғавомиз ли аҳвол ал-анбиё” китобини ёзишга киришади. Унинг мақсади пайғамбарлар ҳаёти давомида маъсиятдан узок бўлиб покиза умр кечирганларини исботлаш эди. Бу маълумотлар “ал-Мунтақо мин исмат ал-анбиё” китоби “Кашф ал-ғавомиз ли аҳвол ал-анбиё” китобининг мухтасари эканини англатади.

Бу китобнинг қўлёзма нусхаларидан тўрттаси бизгача етиб келган. Улардан учтаси Туркияда ва биттаси Қоҳирада сақланади. Улар қуйидагилар: Сулаймония кутубхонаси, ЛОЛАЛИ 2426; Сулаймония кутубхонаси, ЛОЛАЛИ 2425; Маниса шаҳар кутубхонаси, 2/6584; Қоҳирадаги “Дор ал-кутуб ал-Мисрия” (тарих, м.134).

Бу асарни Муҳаммад Булут Туркиядаги мавжуд қўлёзма нусхаларни ўрганиб тадқиқ қилиб чиққан ва 2000-2001 йилларда Измирда китоб холида чоп этган. Кейинчалик Байрутда “Дор Ибн Ҳазм” нашриётида ҳам нашр қилинган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Нуриддин Собунийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисида кам маълумотлар етиб келган бўлсада, олимнинг фикр ва қарашлари кўплаб манбаларда келган ва қабул этилган. Нуриддин Собуний ҳақидаги маълумотлар кам экани бу кишининг машҳур бўлмаганини билдирмайди. Балки, олимлар ҳаёти ҳақида маълумот келган китобларнинг ёзилиш тартиби ўзгача бўлиб, уларда олимларнинг ҳаёти

батафсил ёритилмаган. Фахриддин Розийнинг маълумот беришича Нуриддин Собуний ўз юртида калом илми олими сифатида танилган ва юқори мартабада бўлган. Қолаверса, мунозара якунида Фахриддин Розийдек олим Нуриддин Собунийнинг хурматини жойига кўйиб ғоят эҳтиром қилгани бу кишининг мақоми қай даражада эканини янада равшанлаштиради. Ўзбекистон диёрида яшаб ўтган бу каби олимларнинг асарини тадқиқ қилиш ва адашган тоифаларга раддия беришда бу асарлардан фойдаланиш ҳозирги кундаги долзарб вазифа ҳисобланади. Қолаверса, юртимизда мотуридийлик ақидавий карашларига эътиқод қилинишини инобатга олиб, бу каби асарларни ўрганиш ва мусулмонларга етказиш ушбу ишнинг аҳамиятини янада оширади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. Абдулҳай Лакнавий. Ал-фавоид ал-Баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Қоҳира: Дор ал-китоб ал-исломий, Б.42.
2. Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ан асоми ал-кутуб вал фунун. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий, Ж. 2. Б. 1500, 2040.
3. Фахриддин Розий. Мунозорот Фахриддин ар-Розий фи билод мавароуннаҳр. Муҳаққиқ: Фатхуллоҳ Халиф. – Байрут: Дор ал-Машрик, Б. 14.
4. Абул Баракот Насафий. Ал-Эътимод фил эътиқод. Муҳаққиқ: Абдуллоҳ Муҳаммад Абдуллоҳ Исмоил. – Қоҳира: ал-Мактабат ал-азҳари лит турос, 2012. Б. 230-235.
5. Нуриддин собуний. Ал-Кифоя фил ҳидоя. Муҳаққиқ: Муҳаммад Оруший. – Истанбул: Марказ ал-буҳус ал-исломия, 2012. Б. 18.
6. Нуриддин Собуний. Ал-Бидоя фи усул ад-дин. Муҳаққиқ: Фатхуллоҳ Халиф. – Миср: Дор ал-Маъориф, 1969. Б. 3-4.
7. Нуриддин Собуний. Ал-Мунтақо мин исмат ал-анбиё. Муҳаққиқ: Муҳаммад Булут. – Байрут: Дор Ибн Ҳазм, 2012. Б. 22.